

Atf / Citation

GEZER H. (2022). "Buhara Edebî Muhitinde Turdı Ferâğî ve Şiirleri", *Gazi Türkiyat*, 30: 155-190.

Geliş / Submitted 14.04.2022

Kabul / Accepted 26.06.2022

DOI 10.34189/gtd.30.010

BUHARA EDEBÎ MUHİTİNDE TURDI FERÂĞÎ VE ŞİİRLERİ

Turdi Ferâğî and His Poems in the Literary Environment of Bukhara

Hanife GEZER*

Öz

Çağatay Edebiyatı'nın 17-19. yüzyıllar arasındaki dönemi Gerileme ve Çökme dönemi, Klasik Sonrası dönem ya da diğer bir adlandırma ile Özbek Hanlıkları dönemidir. Şibanilerden sonra siyasi birlik bozulmuş ve Türkistan'da üç hanlık kurulmuştur. Bu dönemde sanat ve edebiyat hanlık saraylarında geliştiği için üç edebî muhit oluşmuştur: Buhara, Hıve (Harezmi) ve Hokand (Fergana) edebî muhiti. Hem hanlıklar arasındaki çekişmelerin hem de hanlıkların kendi içinde taht mücadelelerinin olduğu bu karışık dönemde Türk birliğini sağlamaya çalışan hanlar çıksa da bunu başaran olmamıştır. Buhara edebî muhitinde, Hokand ve Hıve edebî muhitlerine kıyasla sayı olarak fazla sanatçı, şair yetişmemiş ve edebî sahada dikkat çekici eserler verilmemiştir. Buhara hanlarından Abdülaziz Han ve kardeşi Subhan Kulu Han döneminde yaşayan Turdı, Buhara edebî muhitinin dikkat çeken isimlerindendir. Bu dönemde Hokand ve Hıve muhitlerinde aşk, şarap ve zamandan şikâyet gibi konularda pek çok eserler verilirken, Buhara muhitinde Turdı ile güncel ve sosyal sorunların aktarıldığı hiciv yazma geleneğinin başladığını görülür. Turdı, şiirlerinde milli birliğe vurgu yapar ve şiirde ilk defa "Özbekistan" kelimesini kullanır. Özbekistan'da Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, içerisinde Turdı şiirleri bulunan iki adet el yazması bulunmaktadır. Bu çalışmada Turdı ve hayatı ile ilgili kısa bilgi verildikten sonra Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 1962/ I numarada kayıtlı Turdı şiirleri, çeviri yazı ile aktarılacaktır. Divan-ı Turdı adıyla kütüphaneye kayıtlı olan bu nüsha, hacim olarak küçük olmasına rağmen Turdı'nın fikirlerini aktarması ve dönemle ilgili sosyal, siyasi bilgiler vermesi açısından kıymetlidir.

Anahtar Kelimeler: hanlıklar dönemi Çağatay edebiyatı, Turdı, divan, Buhara edebî muhiti

Abstract

The period between the 17-19. centuries of Chagatay literature is the period of Decline and Collapse, Post-classical period in other words the period of the Uzbek Khanates. In this period, as art and literature developed in the khanate palaces, three literary environments were formed: the literary environment of Bukhara, Khiva (Khorezm) and Hokand (Fergana). In the literary environment of Bukhara, more artists and poets did not grow in number compared to the literary environment of Kokand and Khiva, and remarkable works were not produced in the literary environment. Turdi, who lived during the reign of Abdülaziz Han and his brother Subhan Kulu Han, is one of the prominent names of Bukhara literary environment.

* Dr., Yunus Emre Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE. hanifegezer@gmail.com. ORCID: 0000-0001-2345-6789

In this period, while many works were produced on subjects such as love, wine and complaints about time in the literary environment of Kokand and Khiva, we see that the tradition of writing satire, in which contemporary and social problems are conveyed, started in the Bukhara literary environment with Turdi. Although Turdi's divan which is the subject of our study is small in volume, it is valuable in that it conveys the ideas of Turdi who defends national unity, expresses this without hesitation and uses the word Uzbekistan for the first time in poetry and gives social and political information about the period. In this study, after giving brief information about Turdi and his life, we will be given the transcript of Turdi's Divan, which is currently registered in the Library of Manuscripts of Abu Reyhan El-Biruni Orientalism Institute in Uzbekistan.

Keywords: khanate period in Chagatai literature, Turdi, divan, Bukhara literary environment

GİRİŞ

Barlas¹ boyundan gelen Emir Timur XIV. yüzyılda Türkistan'ı hâkimiyeti altına almış, Semerkant'ı başkent yaparak Timurlu Devleti'ni kurmuştur. Timur'un getirdiği siyasi istikrar sayesinde tüm Mâverâünnehir altın çağını yaşamıştır. Bölgede 150 yıl hüküm süren Timur Devleti, bilim ve sanata verdiği önemle, takip ettiği politikayla kendinden sonra bölgede kurulan hanlıklara da yön vermiştir.

1506'da Baykara'nın vefatının ardından Özbekler, 1507'de Herat'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son vermiştir. Özbek Han'dan sonra onun neslinden tahta çıkacak kimse olmaması sebebiyle Özbek Han'ın vârisleri Şiban Han'ın çocukları olmuştur. Şiban Han, dağınık halde bulunan Özbek boylarını egemenliği altında toplamış, Kıpçak, Kıyat, Kongirat, Burkut, Nayman, Kuşçu, Celayir, Mangıt gibi 92 boydan oluşan Özbek konfederasyonunu kurmuştur (Golden 2020: 340-349). 1500'de Muhammed Şiban Han, Buhara'yı ele geçirerek hanlığın başkenti yapmıştır (Rasyonu 1996: 187-188). Buhara, Şiban Hanlığı ile o kadar özdeşleşmiştir ki hanlığın adı "Buhara Hanlığı" olarak anılmıştır.

Buhara Hanlığı, Şibanîler döneminde Türkistan'da Şiiliğin yayılmasını önlemiş ve Safevilere karşı Osmanlı ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Şibanîlerden sonra Buhara Hanlığı'nın yönetimi Astrahan hanedanlığının eline geçmiştir ve 1747 yılına kadar ülkeyi onlar yönetmişlerdir. 1785 yılında Şah Murat, tahtı ele geçirmiş ve Astrahanlı Muhammed Danyal'ın yönetimine son vermiştir. "Han" unvanı yerine "Emir" unvanını kullanmayı tercih eden Şah Murat ile birlikte Buhara Hanlığı "Buhara Emirliği" olarak anılmaya başlanmıştır. (Özkan 2021: 12). Ayrıca bu dönemde Buhara emirlerinin tarikat ve ulema ile sıkı bağlar kurarak "Seyyid" unvanını kullanmaya başlamaları da dikkat çekicidir. Nitekim artık XVIII. yüzyılın sonuna geldiğimizde bu coğrafyada Cengiz soyundan olmak değil Seyyid soyundan olmak önem kazanmıştır.

1747 yılından 2 Eylül 1920'de Buhara'nın Kızıl Ordu tarafından tamamen işgaline kadar Buhara Hanlığı, Mangıtlar tarafından yönetilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı'ya yenilen Rusya, gözünü Türkistan'a

¹ Bu boy, Özbekler Mâverâünnehir'e gelmeden önce burada yaşayan Özbekler geldikten sonra onlara katılan boylardan biridir (Omarov 2012: 13).

çevirmiştir. İngilizlerin Buhara'nın önemini fark edip bölgede yer edinmeye çalışması, Rusların Buhara Emirliği'ni işgal sürecini hızlandırmıştır. 1868 yılında Buhara Emirliği topraklarının bir kısmını işgal eden Ruslar, inşa ettikleri demir yoluyla Buhara'nın zenginliklerine daha kolay ulaşmayı hedeflemişlerdir. Bölgede yaptıkları sömürgecilikle sınırlı kalmayan Ruslar, Buhara topraklarına çok sayıda Rus yerleştirerek bölgenin etnik yapısını da değiştirmeye çalışmışlardır. 1917 yılına kadar Çarlık Rusya idaresinde yönetilen Buhara Emirliği, Bolşevik İhtilâli sonrasında bağımsızlık arayışına girmiştir. Âlim Han'ın, Bolşevikler ve Yaş Buharalılar tarafından yapılan saldırıyı püskürtmesinin ardından imzalanan Kızıltepe Anlaşması'yla Buhara Emirliği kısa süre de sürse bağımsızlığına kavuşmuştur. Tüm bu çabalara rağmen ne yazık ki 1920 yılında Yaş Buharalılar tarafından davet edilen General Frunze komutasındaki Kızıl Ordu, Buhara'yı işgal eder. Kızıl Ordu'nun yaptığı vahşet o kadar büyüktür ki Buhara, Moğol istilasından sonra gördüğü en büyük vahşeti yaşar (Hatunoğlu 2016: 223-229). İşgal sırasında Buhara nüfusunun üçte birinin katledildiği bu olay Buhara halkı tarafından "Küçük Kıyamet" olarak adlandırılmış ve bu işgalle Buhara Emirliği tarihe karışmıştır (Özkan 2021: 13).

Buhara işgalinin hemen ardından 1920'de Rusların isteği üzerine Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuştur ama ne yazık ki bu da uzun sürmemiştir. Yaş Buharalılar tarafından ülkeye davet edilen Ruslar, onlara da yönetimde söz sahibi olma hakkını tanımamış ve 1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.

Buhara Hanlığı, 1500-1920 yılları arasında bölgede var olmuş ve Türk-İslam kültürünün Türkistan'da kök salmasına katkıda bulunmuştur. Hanlık, Mâverâünnehir hâkimiyeti için Safevîler, Babürler, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği'nin yanı sıra Hive ve Hokand Hanlığı'yla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Buhara Hanlığı, bölgede hüküm süren üç hanlıktan biri olmasına rağmen Buhara'nın ticaret yollarını kestiği bir noktada bulunmasından dolayı diğer hanlıklara göre her zaman daha ön planda ve bitmek bilmeyen bir mücadeleye sahne olmuştur.

Tüm bu olaylara sahne olan bu coğrafyaya edebî açıdan baktığımızda ise Buhara edebî muhitinde, Hokand ve Hive edebî muhitlerine kıyasla sayı olarak fazla sanatçı ve şair yetişmediğini görürüz. Şüphesiz bunda Buhara Hanlığı'nın diğer hanlıklara göre siyasi açıdan daha istikrarsız ve karışık olması etkili olmuştur. Bu nedenle Buhara edebî muhitinde, Hokand ve Hive edebî muhitlerine göre çok dikkat çeken eser bulunmamaktadır. Buna karşılık Hive ve özellikle Hokand'da Çağatay dilinde canlı bir edebî faaliyet söz konusudur (Eckmann 2003: 209).

Ebulgazi Bahadır Han, Andelip, Âgehî, Mûnis, Feruz, Beyânî gibi birçok şair, tarihçi ve devlet adamının yetişip eserler verdiği Hive edebî muhiti, Çağatay Türkçesinde en çok eserin verildiği muhittir. Bu muhitte tarihle ilgili verilen çok sayıda eser, musiki ile ilgili yazılan eserler ve saray çevresinde oluşturulan tercüme ekolü de dikkat çekicidir. Hokand edebî muhitinde ise destancılık ön plandadır ve kadın şairler ekolü dikkat çekmektedir. Buhara muhitinde Mirza Sadık, Mirza Hasret, Perî Hisarî

gibi Farsça şiirler yazan şairler yanında Vâle, Şevkî, Mücrim, Cânî, Humulî, Şüşürî, Hırâmî ve Turdî gibi hem Türkçe hem de Farsça şiirler yazan şairler de bulunmaktadır (Tekin 2016: 30). Buhara muhitinde Sufi Allah Yar'ın tasavvufi şiirleri ve Turdî'nin hiciv şiirleri dikkati çeker. Turdî, hicivleriyle XIX ve XX. yüzyıllarda kendinden sonrakiler için örnek teşkil eder. Emir Abdulahad Han (Acîz)'in desteğiyle tezkirecilik geleneğinin de devam ettiği görülür.

Buhara hanlarından Abdülaziz Han ve kardeşi Subhan Kulu Han döneminde yaşayan Turdî, Buhara edebî muhitinin dikkat çeken isimlerindedir. Bu dönemde Hokand ve Hive muhitlerinde aşk, şarap ve zamandan şikâyet gibi konularda pek çok eserler verilirken, Buhara muhitinde Turdî ile güncel, sosyal problemlerin aktarıldığı hiciv yazma geleneğinin başladığını görülür. Hanlıklar dönemi millî bilinç ve şuurun oluştuğu dönemdir. (Üşenmez 2013: 72). Turdî da millî birliği savunan ve bunu çekinmeden dile getiren şairlerdendir (Jumaxo'ja ve Adizova 2020: 172-173). Ayrıca şiirde "Özbekistan" kelimesini ilk defa Turdî kullanır. Günümüze ulaşan şiirleri sayıca az olmasına rağmen Turdî'nin fikirlerini aktarması ve dönemle ilgili sosyal, siyasi bilgiler vermesi açısından kıymetlidir. Özbek edebî muhitinde yergi şairi olarak anılan Turdî'nin hanları ve idareyi tenkit eden şiirleri halk arasında çok rağbet görür (Üşenmez 2013: 73).

TURDİ FERÂĞİ VE YAŞADIĞI DÖNEMDE SOSYAL, SİYASİ HAYAT

Sözlü ve yazılı Özbek Edebiyatı, Bolşevik İhtilalinden sonra daha çok araştırılmaya başlanmıştır. Yakubov'a göre 17. yy Özbek Edebiyatı iki yönde incelenebilir:

1. Yönetici sınıfın ideolojisini barındıran ve destekleyen edebiyat eserleri
2. Halkın durumunu anlatan edebiyat eserleri.

Halkın içinde bulunduğu sosyal, ekonomik durumunun anlatıldığı edebiyat eserlerinde, insanların gerçek durumu aktarılmaktadır. Yazılı edebiyatta bu dönemde, bu tarzda eserler veren şair sayısı çok azdır. Turdî da bunlardan biridir (Yakubov 1951: 7).

Turdî'nin ne zaman, nerede doğduğu ve öldüğü ile ilgili kesin bilgi bulunmamakla birlikte 1641 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Edebî eserler vermesi, Abdülaziz Han dönemine denk gelmektedir. Abdülaziz Han, dinî kitaplara meraklıdır. Dinî kitapları okumayı, üzerinde düşünmeyi ve etrafındaki âlimlerle bu meseleleri tartışmayı sevmektedir. Turdî da Abdülaziz Han döneminde sarayla bağlantısı olan, saray içerisindeki itibarlı kişilerden biridir (Hayıtmotov 1971: 6).

Turdî, şiir yazmaya aşk şiirleri yazarak başlamıştır. Ama ne yazık ki bu şiirlerden günümüze bir kaç lirik şiiri ulaşmıştır. Turdî'nin şiirlerinin asıl kısmını hiciv şiirleri oluşturmaktadır. Bu nedenle Turdî, XIX. yüzyıl sonunda ve XX. yüzyılın başında en

iyileri örnekleri verilen hiciv şiirleri hususunda örnek alınan biri olmuştur (Eckmann 2003: 209). Turdı'nın Subhan Kulu Han döneminde yazdığı şiirleri, onun sanatının zirve dönemidir. Ayrıca bu dönemde, Turdı eserlerinin mahiyetini, ülkenin içişleri ile ilgili konularında muhalefeti destekleyen şiirler yerine halkın içinde bulunduğu duruma tercüman olan, yöneticileri ülkeyi adaletle yönetmeye davet eden şiirlerin oluşturduğu görülmektedir (Hayitmetov 1971: 6-7).

Hayatı ve eserleri hakkında bilgi çok azdır. Şüphesiz ki bunda yaşadığı dönemde Buhara Hanlığı'nın içinde bulunduğu karışıklığın da etkisi vardır. Çağdaşları ondan çok az bahsederler. Örneğin Turdı'nın çağdaşı olan Muhammed Şerif Meliha Semerkandî'nin Müzekkiru'l-Ashâb adlı tezkiresinde ve Mecmuatü'ş-Şairan² gibi tezkirelerde onunla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Onun hakkında bilgi veren en önemli kaynak yine onun şiirleridir. Şiirlerinde şahsi hayatıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Şiirlerinden anlaşıldığı üzere şair, Özbeklerin Yüz boyundan gelmektedir. 17. yüzyılda Astrahanlar zamanında Nadir Muhammed'in oğulları Abdülaziz Han (1645-1681) ve Subhan Kulu Han (1681-1702)'in hükümdarlık yaptığı dönemleri görmüştür.

Nadir Muhammed (1642-1645) tahta geçer geçmez karışıklık çıkmaması için veliahtını belirler. Oğlu Abdülaziz'i veliaht ilan ederek Semerkant valiliğine getirir. Diğer oğlu Subhan Kulu'yu ise Belh valisi yapar. Nadir Muhammed, kendi döneminde çok ılımlı bir politika izler. Ama Hive Hanlığı'nda çıkan karışıklıklardan faydalanmak ister ve Hive hanının ölümünden sonra Hive halkının davetiyle Hive'yi alır. Nadir Muhammed kendi adına Hive'yi yönetmesi için bir yönetici atar. Ama bu yöneticinin bağımsızlığını ilan eder ve Buhara Hanlığı'ndan ayrılır. Bu durum Nadir Muhammed'in sonunu getirir ve yerine oğlu Abdülaziz tahta geçer.

Abdülaziz Han'ın sarayındaki âlimler ve sanatçılar arasında Turdı da bulunmaktadır ve Turdı, Han'ın kıymet verdiği âlimlerdendir. Abdülaziz Han'ın döneminde en dikkat çeken politika Hive Hanlığı ile yapılan mücadelelerdir. Hive Hanlığı ile yapılan sonu gelmez mücadeleler, bölgedeki bütün ekonomik sistemi alt üst eder (Yakubov 1951: 9-10). Abdülaziz Han döneminde, Ebulgazi Bahadır Han'dan sonra gelen Hive hanı Anuşa Han da bu kavgacı tutumu devam ettirir. Hatta Buhara'yı kısa süreliğine de olsa işgal eder ama Abdülaziz Han, Buhara'yı geri alır. 36 yıllık hükümdarlığının ardından Abdülaziz Han, 1681 yılında tahtı kardeşi Subhan Kulu Han'a bırakır. İşte böylece hem Buhara halkı hem de Turdı için zulüm altında geçecek sefalet günleri başlar.

Abdülaziz Han tahttan indikten sonra Turdı'nın saray ile ilişkisi kesilir. Sarayla ilişkisi kesilen Turdı'ya olan ilgi azalır. Turdı, bu durumu 2b'de başlayan muhammesinde şöyle anlatır:

² Fazliy Nemengani, Mecmuatü'ş-Şairan, 1828, Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi Yazma Nu: 2371.

“hüküm cānı söz kabūli bir dūr-i der gūş edim
ehl-i devletler bilen yār u ħarif hemdūş edim
ħayı huy bezmlerde şehd-i nūşā-nūş edim
ħoş zamānlar yüz ħazān-ı başıda serħoş edim
bu zamān yuvġan ħazān astıda ħalġan yundı-men”

Subhan Kulu Han'ın tahta geçmesiyle ülkenin hâli kötüleşir. Subhan Kulu Han'ın art niyetliliği ve cahilliği ile adı çıkar. Onun zamanında Buhara Hanlığı ile Hive Hanlığı arasındaki ilişkilerin daha da bozulması Han'da kazanma hürsına neden olur. Hive Hanlığı'na karşı kazanma hürsı Han'ın gözlerini kör eder, başta askerî giderler olmak üzere devletin giderlerini karşılayabilmek için vergileri arttırır, halkın omuzlarına yüklenir. Ekonomi her geçen gün daha da kötüye gider. Subhan Kulu Han, tahta geçtiğinde hanlığın içinde bulunduğu zor durumun yanında bir de çocuklarının taht mücadelesiyle uğraşmak zorunda kalır. Bu durum Subhan Kulu'nun otoritesinin sorgulanmasına neden olur. Nitekim onun döneminde de Hive Hanlığı ile devam eden mücadelede oğulları da dâhil olmak üzere kimse ona destek olmaz. Sadece Bedeħşan Emiri Mahmud Bi Atalık ona destek verir (Özkan 2021: 56).

Hanlığın içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle Subhan Kulu Han'ın otoritesinin daha da sarsılması boy beylerinin işine yarar ve onların güç kazanmasına sebep olur. Mahmud Bi Atalık'ın, Subhan Kulu üzerindeki etkisinin gitgide artması da diğer emirler arasında tartışma konusu olur. Ayrıca halka karşı zulüm artar. Alınan vergiler günbegün artırılır. Bu durum halkın Han'dan daha da uzaklaşmasına ve desteğini çekmesine neden olur (Özkan 2021: 57).

Turdı'nın Subhan Kulu Han'ı en çok eleştirdiği taraf da bu adaletsiz yönetim anlayışı, durmadan arttırılan vergiler ve rüşvetle adam kayırmasıdır. Bunu şiirlerinde açıkça görürüz. Gazelleri bestelenen Turdı'nın Subhan Kulu Han ve görevlileri hakkında yazdığı hicviyesi Özbek Edebiyatı tarihinde yerini almış daha sonra da ders kitaplarına eklenmiştir. 1681 yılında yazdığı hicviyesinde şair, Han ve görevlileri ile konuşur:

“yedinġiz barġanġız it dek fuġarānı etini
ġaşb ile mālın alıp ħoymadınġızlar bitini
ħamġılar daġı salıp boynı ħanatıp betini
yardınġız zahresini kötudin alıp otını
bolmadı kim bu ra'iyet başıdın ħiġ tayaġ”

Turdı, bu mısralarda Han'dan ve görevlilerinden şikâyet eder. Onların hepsini bir köpek gibi fukara halkın etini yemek ve malını gasp etmekle suçlar. “Halkın malını

mülkünü aldınız, başında bit bile bırakmadınız” der. “Halkın elinden zorla yiyeceğini, buğdayını aldınız, başından sopayı eksik etmediniz” der. Turdî, bütün bunları dile getirirken Han’dan hiç çekinmez. Onları rüşvet almak, halkın elindekine göz dikmekle suçlar ve Han’ın etrafındaki akıl hocalarından şikâyet eder. Burada Turdî’nun, önceden sarayda sözü geçen bir insanken Subhan Kulu Han zamanında saraydan uzak kalmaktan yakındığı görülür. Han’ın etrafındaki kişilerin kendinden söz etmemesinden de şikâyet eder:

“barçası pāra vü rişveğa olup bed āmuz
halk kōlğa tama’ birle tikip dāim kōz
yok mürebbi manğa han eşikide bir dil söz
sözlemez mening için yüzi qaralar bir söz
tıqayın her birining ağızağa bir bir yumalak”

Ama onun gözünde Abdülaziz Han başkadır. Turdî’ya göre Abdülaziz Han, iyi isim bırakan bir handır. Hayıtmotov’a göre Turdî’nun gözünde Abdülaziz Han’ı Subhan Kulu Han’dan ayıran özellik dindar olmasıdır:

“şāh ‘Abdülazize boldı cehānbānlıĝ hatm
‘ahd-i şāhanşah-ı fırsat-ı hākanlıĝ hatm
şart-ı inşāf u kerem pişeliĝ ü hanlıĝ hatm
resm-i dād u revişāyini Müsülmānlıĝ hatm
yahşı at etti ‘ilm-i ‘arşa-ı devr-i āfāk”

Turdî’ya göre Subhan Kulu Han, Allah korkusu olmayan kana susamış bir canidir ve etrafında bulunan âlimler de onun gibidir. Turdî, Subhan Kulu Han’ın ulemaları hakkında da şöyle der:

“han eşikinde kişi kalmadı bir şāhib-i fen
bar bir neçe soķım keydi meħz-i gerden
kilmes kollarından iş heme aşhor ĝarzen
üde bir er huşike érdi qarırğa sen
bu zamān āhiride düşmene olĝan toĝanak nāk”

Subhan Kulu Han döneminde ayrılıkçı hanlar güçlenmiş ülkede ekonomik kriz yaşanmıştır. Beylerin bu ayrılıkçı tutumu ülkeye sadece fakirlik gelmesine neden olmuştur. Ona göre millî parçalanma, millî görüş sahibi olamama bir hatadır ve bunu herkesi bir yakadan baş çıkarmaya çağırarak dile getirmiştir. En önemlisi de Ming, Yüz, Kırk gibi boy adlarını zikrederek herkesi bir olmaya, millî birliğe çağırıştır:

“tar köngüllük bikler men men dimenġ kinglik kılınġ
toksan éki boyı Özbek yurtıdur tenglik kılınġ

birni Kıpçaq u Hıtay u birni Yüz neymen dimenġ
Kırk u Yüz Ming şan bolup bir han ...dinlik kılınġ

bir yaqadın baş çıkarıp barça bir tonga kirip
bir öngürlük bir tirizilik bir yaqa englik kılınġ”

Turdı, şiirlerinde gün görmek için başka boy, halk hatta ülkelere ihtiyaç duyan Özbek Han ve halklarını eleştirmiştir. İşte Subhan Kulu Han tam olarak bunu yapmıştır. Kendi siyasi ve askerî emellerini hayata geçirmek için başkalarına yaslanmıştır. Turdı’ya göre onlar Müslümanlıktan, dolayısıyla insanlıktan çıkan Yecüc’e benzeyen mahlûklardır (Hayımetov 1971: 8).

Sonu gelmeyen isyanlar, ülkenin yıkımına yol açmıştır. Rüşvete göz yumulması, adeletsiz yönetim anlayışı halkın isyan etmesine sebep olmuştur. Turdı’nın çağdaşı Muhammed Şerif Meliha Semerkandi tezkiyesinde Subhan Kulu Han dönemindeki karışıklığı anlatırken rüşvetle ilgili Subhan Kulu Han’ın rüşvet veren insanlara imtiyaz verdiğini aktarır. Halkın rüşvet vererek görevde yükseldiğini, Subhan Kulu Han’a rüşvet verebilmek için insanların başkalarından borç aldıklarını söyler. İşte Turdı, o dönemdeki bu adaletsiz yönetim anlayışını, Han’ın insanlardan aldığı yüksek miktardaki vergileri eleştirir. Savaş ve vergilerle gitgide fakirleşen halkın durumuna tercüman olmaya çalışır.

Ayrıca ikiyüzlü din adamlarını ve Han’ın etrafında hiç bir işe yaramayan sadece kendini düşünen âlimleri de eleştirir. Böylece Turdı ile 17. yüzyılın ikinci yarısında Özbek Edebiyatında yeni bir dönem başlar. Turdı hanlıklar döneminde saray çevresinde gelişen ve hanları destekleyen saray edebiyatı geleneğini kırar. Bununla birlikte Turdı, millî birliğin önemine dikkat çekmesine rağmen hiç bir zaman beylik düzenine, feodalizme karşı olmaz. Sadece adaletsiz yönetim anlayışını ve Subhan Kulu Han’ı eleştirir.

Turdı’ya göre Subhan Kulu Han, cahilliği ile medeni ve ilmî hayatın da çökmesine neden olmuştur. Onun yüzünden Turdı gibi şairler sefil duruma düşmüşlerdir. O, halkı unutan hanları ve onun beylerini, çalışanlarını eleştirmiştir. Halkın üzüntüsünü, çektiği acıları dile getirmiştir:

“kanı bir hüsrev-i ‘âdil ki anġa dād étsem
sorsa *ahvâlimi* ki gam hırmenini bād étsem
dām-ı mihnetgededen könglimi âzād étsem

kim bozulğan dil-i virāneni ābād étsem
eylesem bos-ı edeb şāh koyup kayda ayak”

Subhan Kulu Han döneminde 1685-1686 yıllarında halk üç defa isyan eder. Bu isyanlara boy beyleri öncülük eder. Turdı bu isyanlar sırasında saraydan çıkıp gider, halkın arasına karışır ve isyancıların tarafına geçerek onları destekler. Onun bu döneme denk gelen şiirlerinde, onun gözünden halkın içinde bulunduğu ruh hâlini, hoşnutsuzluğunu, Han'ın zalimliğini ve cahilliğini görmek mümkündür. Saraydan ayrıldıktan sonra Turdı'nın hayatı çoğunlukla Hocend, Uratepe, Cızzak ve onun etraflarında misafirlikte, maddi olarak birilerine ihtiyaç duyarak geçmiştir (Yakubov 1951: 10-11). Turdı'nın bu dönemde misafirlikte geçen günleri ile ilgili şu mısralar dikkat çeker:

“vâkfe yok bu müsâfirliğde mendin *ni* öter
bes ki yüz küy bile ruzi kelip ruzi kéter
üzmeğey mundın belâyı bulmağay mundın beter
aqrabâlar şöhetimdin 'âr éder qaşın çatar
selb dillerde nazarlarda kerih süpründi-men”

Turdı için zorluklar içinde geçen bu dönemde Halim Bi Atalık, Turdı'ya at vermek için söz verir ama tutmaz (Hayıtmetov 1971: 8). Muhtaç hâlde yaşayan şair onun cimriliğinden de bahseder. Hayıtmetov'a göre zor duruma düşen ve muhtaç kalan şair, mistik bir ruh hâline bürünür. Ama bu ruh hâli onun düzenbaz şeyhleri ve sofuları övmesine sebep olmaz. Aksine, şair onların hatalı olduklarını söyler ve onları çekinmeden eleştirir:

“at alur hâcı kâfir Mekke barıp hac kılip kelse
ki hergiz *özge* bolmas haq yolu yürğen bilen eşsek

körüp zahırde *anı* şeyh u şüfi i'tikād étme
kirip mescidge çıkmak birle toymas boq yimekni sek”

Hocend, Uratepe ve Cızzak bölgelerindeki isyanlara Yüz boyunun beyi Rahim Bey öncülük eder. Turdı da Subhan Kulu Han'a karşı yazdığı hiciv şiirleriyle ona destek olur ama Rahim Bey'den beklediği desteği göremez. İsyancılar Semerkant'ta yenilince Turdı, Cızzak'a döner ve Rahim Bey'in oğlu Akbota Bey'e sığınır. Ömrünün son dönemlerini yalnızlık ve sefalet içerisinde geçirir. 1699-1700 yıllarında vefat eder (Jumaxo'ja ve Adizova 2020: 159-160).

Turdı, hiciv sanatının gelişiminde rehber olmuştur. 19. yüzyıldaki Gülhany ve Mahmur gibi hiciv şairlerini etkilemiştir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yaşayan Muhammed Emin Mukimiy ile hiciv sanatı zirveye ulaşır (Yakubov 1951: 10-15).

Turdu, Özbek Edebiyatı tarihinin en cesur şairlerinden biridir. O, adil olmayan yöneticilere karşı eleştirel düşüncelerini hiç çekinmeden dile getirmiştir:

“ey yüzi qara közi kör kulağı ker bikler
bilingiz bu sözümi pend serâser bikler
eylengez peyreve şer’i-yi peyamber bikler
sizge derkâr bu yurt ey gele zenger bikler
bu qadim naql êrür: êl rebât u töre qonâk”

Turdu, şiirlerinde saraydan ayrılmış içerisine karıştığı halkın dilinden de verimli bir şekilde faydalanmış, bu da şaire kendi fikirlerini benzersiz ifadelerle söylemesine imkân vermiştir. Nitekim bu durumu şiirlerinde kullandığı atasözleri ve deyimler de desteklemektedir. Şairin söylediği her söz bir ok gibi baktığı hedefe saplanmıştır. Turdu, döneminin güvenilir olmayan, halka karşı zalimlik yapan memurlarını da eleştirmiştir. Bu nedenle Turdu’nun şiirleri kendi döneminde resmî dairelerde bilinmemiştir ve günümüze çok az bir kısmı ulaşmıştır (Hayitmetov 1971: 9).

TURDI FERÂĞİ ŞİİRLERİNİN BULUNDUĞU EL YAZMASI NÜSHALAR VE ŞİİRLERİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Turdu hakkında ilk bilgi veren kişi Telentli şair, gazeteci ve edebiyatçı Abdülhamid Mecidiy’dir³. Mecidiy’nin tanıtmasıyla şair Turdu, edebiyat camiasında tanınmış ve Özbek Edebiyatında yer edinmiştir. Turdu’nun hayatı ve eserleri üzerine Prof. Abdurrauf Fitrat, edebiyatçı A. Şarafutdinov ve Prof. H. Yakubov çalışmalar yapmıştır (Abdullayev vd. 1978: 212).

1930’lu yılların sonlarında A. Mecidiy tarafından bulunan Turdu Divanı’nın tek el yazması kaybolur. Hayitmetov, çalışmalarına devam ederken 1959 yılında A. Mecidiy’nin sözünü ettiği Turdu Divanı’nı Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi’nde 1407/I numarada Şevkiy ve Harabatîy şiirleri ile aynı el yazması içerisinde tespit eder ve bunu bilim dünyasına duyurur⁴. Ama Taşkent’te Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi’nde 1962/I numarada ismi bilinmeyen bir kişi tarafından çizgili bir deftere istinsah edilen bir Turdu Divanı daha bulunmaktadır. Bu nüsha Prof. Abdurrauf Fitrat tarafından bulunmuştur (Abdullayev vd. 1978: 212-214) ve 1950-1960 yıllarında Turdu’nun hayatı ve şiirleri ilgili yapılan çalışmalara da kaynaklık etmiştir.

³ “Tarihiy- Edebîy Parçalar”, Zerefşan (Kettekurgan) Gazetesi, 27 Noyabr 1924, s. 209 ve “Özbek Şairi Turdu”, Maarif ve Okıtuvçı Dergisi, SAYI 9-10, 1925.

⁴ Özbekistan Medeniyeti Gazetesi, 1959, S. 1 ve Özbek Tili ve Edebiyatı Meseleleri Dergisi, 1961. S.2.

1951’de Taşkent’te seçilmiş eserleri yayımlanır. 1959 yılında Vahid Zahidov editörlüğünde Rahmet Mecidiy ve Parsa Şemsiyev tarafından yayımlanan 5 ciltlik Özbek Edebiyatı kitabının üçüncü cildinin 282-300 sayfaları arasında Turdı’nın seçilmiş şiirlerine yer verilir. 1971 ise şiirlerinin hepsi yayımlanır. 1995’te Cuma Hoca Nazar, “Turđı Nazmı Bediyatı” adlı eserini yayımlar. 2000 yılında ise Fıtrat “Tanlangan Eserler” adlı iki ciltlik kitabında Turdı’ya da yer verir. 2020 yılında Iqboloy Adızova ve Nusratullo Jumaho’ja tarafından yayımlanan “O’zbek Adabiyatı Tarihi”nde 155-189 sayfaları arasında Turdı’ya yer verilir.

Günümüzde Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi’nde, içerisinde Turdı şiirleri bulunan iki adet el yazması bulunmaktadır. “Divan-ı Turdı” adıyla kayıtlı 1962/ I numaralı yazma ve “Turdı Şiirleri” adıyla kayıtlı 1407/ I numaralı yazma. 1962/I numaralı yazma hakkında katalogta istinsah tarihi, müstensih bilgisi ve istinsah edildiği yer bilgisi yoktur. Sadece yazarın adının Turdı olduğu bilgisi bulunmaktadır. Eser 21.5x17 cm ölçülerindedir. 8-11 satırdır ve nestalik yazıyla yazılmıştır. 12 varaktır. 1407/I numaralı yazma ile ilgili istinsah tarihi, müstensih bilgisi ve istinsah edildiği yer bilgisi yoktur. Yazar adının Turdı Ferâgî olduğu yazmaktadır. 22x13.5 cm ölçülerinde ve 8 satırdır. 9 varaktan oluşmaktadır ve nestalik yazıyla yazılmıştır.

Turdı, hacim olarak küçük olmasına rağmen eserleriyle, doğanın insanla olan ilişkisini ve hakikati görebilen için dünyadaki önemsiz görünen şeylerin (cüz’i), bütünden (külli) malumat verişini anlatmayı başarmıştır. Eserlerinde zerrede görünen güneşi, damlada bulunan paha biçilmez değeri görebilmeyi vurgulamıştır. Hacim olarak küçük olan bu edebî miras da şairin yaşadığı dönem hakkında da bilgiler verir. Onun Sa’diy gazeline bağladığı muhammes de Özbek Edebiyatı’ndaki en orijinal tahmislerden biridir. Turdı’nın daha fazla şiiri olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle bir zaman sonra şairin başka şiirlerinin bulunması böyle yetenekli bir şair için şaşırtıcı olmayacaktır (Hayıtmetov 1971: 10). Turdı, Türkçe şiirlerini kendi adı olan “Turdı”, Farsça şiirlerini ise “Ferâgî” mahlasıyla yazmıştır. Çağdaşlarının çoğu aşk konusu etrafında takılıp kalırken Turdı, kendi devrinin öne çıkan sosyal, siyasi, toplumsal ve felsefi konuları hakkında yazmıştır. Şiirlerinde “Türk” ve “Özbek” kelimelerini çokça kullanan Turdı, ayrıca “Özbekistan” kelimesini şiirde ilk defa kullanan şair olmuştur (Kahhar vd: 1).

Bu çalışmada, 1962/I numarada bulunan 12 varaktan oluşan nüsha esas alınmıştır. Çünkü 1407/I numarada bulunan yazma hem çok yıpranmıştır hem de 9 varaktır. 1962/I numaradaki nüshada, kırmızı renkli bir kalemle yanlışların düzeltildiği görülmektedir. Hatta sonradan müstensih tarafından muhtemelen diğer nüshaya bakarak düzeltilen kelimelerin bazılarının anlam ve açıklamaları da derkenar olarak verilmiştir. Hayıtmetov tarafından 1971 yılında 1407/I numaralı nüsha yeniden

düzenlenerek Turdı şiirleri olarak neşredilmiştir⁵. Bu çalışmada Hayıtmotov tarafından yapılan bu yayın, 1407/I numaralı nüshada bulunan farklılıklar açısından karşılaştırma yapmak amacıyla kullanılmıştır. 1962/I numaralı nüshada 432 mısradan oluşan 5 muhammes ve 12 gazel, toplamda 17 şiir bulunmaktadır. Hayıtmotov'un neşrinde ise 434 mısra bulunmaktadır. Hayıtmotov'un neşrine göre 1962/I numaralı nüshada 2 mısralık bir ferd-i Türki⁶ eksiktir. Turdı şiirlerinin 165 mısrasını Subhan Kulu Han hakkında yazdığı hicviye oluşturmaktadır. Bu çalışmada Turdı'dan günümüze ulaşan şiirler, çeviri yazıyla aktarılacak ve Turdı şiirlerinin önemine dikkat çekilecektir. Turdı'nın sanatı ve şiirlerindeki Türkçe söz varlığı hakkında ayrıca başka bir çalışma yapılacaktır.

ÇEVİRİ YAZILI METİN

Metin çeviri yazı harfleriyle aktarılırken yazma nüsha üzerinede müstensih tarafından kırmızı kalemle sonradan yapılan düzeltmeler italik ve koyu olarak gösterilmiştir. Hayıtmotov yayınında bulunan farklılıklar dipnot ile gösterilmiştir.

TURDI DİVANI

1b

muhammes-i Türki

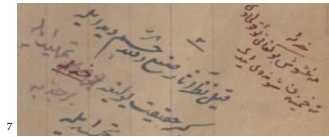
(1) cism-i kânundın nefes tarî üzülmesdin burun
başınğa devr-i kazâ bezmi kurulmasdin burun
ceybe-i cân tir-i rihletdin sökülmesdin burun
ey köngül kaçır-ı esâs-ı ten bozulmasdin burun
tâk-ı ebrü kürsî-yi dendân tökülmesdin burun

(2) kıl nazar âşâr-ı şun 'illâh çeşm-i dide ile
kir hâkîkat yolığa *bir ... temhid ile*⁷
kurb-i vuşlat istesenğ bol vâşif-ı tahmid ile
'ukde-i lebdin girih aç nokta-i tevhid ile
köz açıp senğe dehânın herze külmesdin burun

⁵ Turdı- Şiirler, A. H. Hayıtmotov, Gafur Gulam Namıdagi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1971.

ФАРДИ ТУРКИ

Тойн тавфиқи ҳидоат, Турдиё. бошинга тож;
⁶ Қил бидоят сурати радди бу ранг ила илож.

⁷

(3) ebrāsâ kıl revân bî-ğadr u kıymet eşkni
carî eyle bârhâ mümkün devâmet eşkni
közlerinğdin akızıp şûr-i kıyâmet eşkni
sındurup 'işyân humını tök nedâmet eşkni
tevbe câmin nüş kıl peymâne tolmasdın burun

(4) lâ-beğâdur kalbiy kalbing bağlama iğbâlinğ
bolma ğarra 'âriyet dünyâ vü mülk ü mâlinğ
yâd étip gur u kıyâmet yığla dâ'im hâlinğ
pür nazar mâ u menidin yanıp öz aĥvâlinğ
'ibret ile baĥ közüñ tofraĥka tolmasdın burun

2a

(5) bî-vefâ fânî cihânnı bilmeğil sen cây-ı bûd
érte dür aĥşam kiteresen sel u berĥ u bād u rûd
kıl bukün teñgle *ışı* bolmaz puşeymân anda sûd
kıl düta püştünğ rûku'a cebhe-yi cândın sücûd
tâ ecelniñ barıñdın ħaddiñ bükülmesdin burun

(6) keçe kündüz tâlîb-i cüyâ-yi pir-i rehber
koyma bî-yoldâş kadem, menzil uzâĥ yol pür ĥatır
sa'y kıl algıl behâr-ı feyz-i ĥaĥdın bir şemer
közlerinğdin yaş ornuğa töküp ĥûn-ı ciger
yâd-ı rıĥletdin niĥâlinğ bergi solmasdın burun

(7) eyleme fâsid ĥayâle şarf sâl u mâhnı
ĥâzır-ı dem bol taleb kılğıl dil-i âğâhnı
kir şeri'at yoluğa *'eyninğde* kör Allâhnı
naĥş bağla dilde müĥr-i meĥr-i illallâhnı
cân itip lebge ağızda til tutulmasdın burun

(8) bâĥi-yi 'ömriñni şarf-ı merdüm-i fehmede kıl
maĥdeminde baş koyup pâbusı *merdüim dide kıl*
pâk tînet şâf dil ĥulĥ-i ĥüsn-i bigzide kıl
munda ĥub 'ilm ü 'amelni *çirme*⁸ u sencide kıl
ĥaşrde mizân terâzüsi ĥurulmasdın burun

⁸ Müstensih tarafından eklenen kelimenin derkenarda nasıl okunabileceği yazılmış. Bu kelimenin okunuşundan emin olunmadığı için Hayırmetov tarafından okunduğu şekli "çirme" yazılmıştır. Ama kelimenin anlamı bulunamamıştır.

2b

- yād*⁹ étip 'isyanlarınġ yüz minġ nedāmet kıl bukün
eşk-i hasret akızıp şor-ı kıyāmet kıl bukün
(9) şikve kılma halkı öz nefsinġ mezemmet kıl bukün
ne asiġ taŋla püşeymānliġ ġanimet bil bukün
fursatınġ fevt étme *Turdı* iş kıl ölmesdin burun.

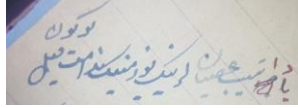
muħammes-i Türki der vilāyāt-ı Hocend-i ve süprend-i nāme der 'asr-ı Ākbota biy¹⁰

- yād mendin kim birür yaġşı zamānlar kördi-men
rind serħaylıyā hoş 'ayş-i demādem sürdi-men
(10) ħalka-yı 'uşşāķda bezm-i mecālis ķurdı-men
muştı ħākem devr-i devrānlar *kördi*-men¹¹
hoş dimāġ étken mey-i şüfi ħarifler durdı-men

- ķılmadım şükrāne-i saldurdı tofraġ āşime
ķalmadı cüz derd ü ġam hemdem müşāhib ķaşıma
(11) ħaķ özi raħm eyleġey āh-ı seħer köz yaşıma
tefriķa taşını yaġdurdı zamāne başıma
ħānumān āvāre selābi ħavādis sordı-men

- nāzil-i ħükm-i ķazā heç kim red u men' étmedi
barça boynıġa salan bu rişteni ķat' étmedi
(12) ehl-i ħālī tapmadım başdın belā def' étmedi
ķülfet-i ġurbetni tüzlük sünnet-i ref' étmedi
*ħār u biķadrem ki munla atanıp cebrendi-men*¹²

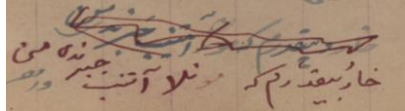
⁹ Müstensih tarafından "yād" şeklinde düzeltilen bu kelime Hayitmetov tarafından "pāk" şeklinde aktarılmıştır.

¹⁰ Burada bu muhammesle ilgili olarak "muħammes-i Türki" başlıġına kırmızı kalemle şu yazı eklenmiştir: "der vilāyāt-ı Hocend-i ve süprend-i nāme der 'asr-ı Ākbota biy". Hayitmetov'un aktardığına göre Turdı, bu muhammesi ona yardım etmek isteyen Hocend hükümdarı Akbota Bey için yazmıştır ama ne yazık ki ondan da bir yardım görmemiştir (Hayitmetov 1971: 8). Turdı, 1680-1681'de beylere karşı isyan edenlerin tarafına geçmiş ve onları desteklemiştir. Bu dönemde üç halk isyanı olmuştur. İsyanlara Turdı'nın mensup olduğu Yüz boyunun beyi Rahim Bey, öncülük etmiştir. Turdı da şiiirleriyle onu desteklemiştir. Ama Rahim Bey Turdı'ya umduğu saygıyı göstermemiştir. İsyancılar Semerkant'ta bozguna uğratılınca Turdı Cızzak'a dönmüş ve Rahim Bey'in oğlu Akbota Bey'e sığınmıştır (Yakubov 1951: 8).

¹¹ İncelediğimiz nüshada sadece "kördi" kelimesi düzeltilen mısra Hayitmetov'da: "muştı hakem devr u devranlar közetken Turdı-men" şeklindedir.

¹² Müstensih tarafından tamamen yeniden yazılan bu mısra Hayitmetov'da şu şekildedir: "Har u bī-kadremki insan atanıp Cubrendi-men". Kelime "cebr" (baskı, zulm) kelimesiyle bağlantılı olabilir.

3a

(13) vâkfe yok bu müsâfirliğde mendin *ni* öter
bes ki yüz küy bile ruzi kelip ruzi kéter
üzmeğey mundın belâyı bulmağay mundın beter
ağrabâlar şöhbetimdin 'âr éder qaşın çatar
selb dillerde nazarlarda kerih süpründi-men

(14) yaşı vaq̄tler yâd étip *özdin ketip éldin kalıp*¹³
herze tıfl-ı eşk dek 'ayn-ı nazarlardın salıp
nâsere dirhem şıfatlık red kılp kolğa alıp
deste fersûde yüzide katıp ayağlarda kalıp
köhne tîgi teh beteh gam zengi tutğan kündi-men

(15) âh bu 'ömr-i kirâmı şarf-ı gaflet eyledim
ğuşsa-ı bî-ğüde esbâb-ı nedâmet eyledim
bilmedim öz 'aybımı halka mezemmet eyledim
şükr şahdın bilmedim küfrân-ı *ni'met* eyledim
zahm-ı neşi rüzgâr ehlini telh u tündi men

(16) hükm cârı söz kabûlı bir dür-i der güş édim
ehl-i devletler bilen yâr u harif hemdüş édim
hayu huy bezmlerde şehd-i nüşâ-nüş édim
hoş zamânlar yüz kazân-ı başıda serhoş édim
bu zamân yuvğan kazân astuda kalğan yundi-men

3b

(17) çarh-ı dün kıldı manğa cevri u cefâlar bî-hisâb
gerdiş-i devrân birür her lahza yüz ming peç u tâb
her *seri* ildim yügürdim suvsanıp mevc-i serâb
teşne-leb gerd u kuduret zer-i pâyende harâb
bahr-ı devletdin yırak gerden şikeste möndi-men

(18) kesret-i yoqluq tama' ketirdi kâdr u kıymetim
yüz sarıglıq yerge urdı âbruy-ı izzetim
ğayrdın izhâr-ı maṭlab eyledi dün fitretim
'aql zâyil 'ömr kem biş oldı derd u mihnetim
devlet urğan puşt u pā vü baht...¹⁴

(19) men kimem gümnâm u nâkâm u ceḥân âvâren
dîde nemnâk u giriban çâk u bağr-ı pâren
nâkâbul-ı merhem ü nâsur bitmes yâren
bikesi muştı ḥesi bir bendeyi bî-çâren
sâbirem, râz-ı kazâ tiri belâğa kündi-men

¹³ Bu mısra kırmızı kalemle müstensih tarafından tamamlanmıştır.

¹⁴ 1961/I nolu nüshada üç nokta ile biten mısra Hayıttmetov'da "... pa vü baht-ı bed çirkindimen" şeklinde devam etmektedir.

- (20) hoşmen derviş u miskin müstehık divāneden
beħremend ét iltifāt-ı himmet-i merdāneden
sen turup lāyık midur **kılmak** tama' bī-ġāneden
kıbleġāhā mendin ikrāh étme bir meyħāneden
hoş-ı bir ħum sāf meysen men ġubār-ı dürdi-men

4a

- (21) yüz ferāzidin azıp tüşdüim nişib-i kırkġa
ħavf u bitm u vehm arasında ħarib-i kırkġa
dāne dip pābest olup dām-ı firib-i kırkġa
vāy yüz miñ vāy yüz buldum ġarib-i kırkġa
ħākim-i Dızzaħ muṭe'-i peyrev-i cürkundi-men

diger

- (22) Özbek oġlı oġusa tefsir ile mişkātın
rüz-i sevm u şeb kıyām efzün édip tā' ātnı
- (23) itse tārāc-ı ħavādis cem' olup evbāşe dir
sehmgın salıp **surān** ur mālın alġıl Sartnı¹⁵
- (24) bir piyāde körse satrancı bisāt-ı dehrde
zūlm u cevr eyler muhayyā sāz étip **kecmātnı**¹⁶
- (25) dir kaçan öz şevķim ile mu' tekif mescidde-men
iltizām éttim bu iş nāçār yoġdın atnı

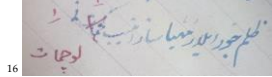
diger

- (26) müsülmān bilme aşla ħiç mezħeb ħablide Özbek
bularınġ küfriġe bilittifāķ-ı cümle yoġtur şek
- (27) ne mezheb ħaysı din öz mülkininġ **özi** ħarab étgey
érürler müfsidü'l erz ü erāzil fırķa-i bedrek

4b

- (28) at alur ħacı kāfir Mekke barıp ħac kılıp kelse
ki ħergiz **özge** bolmas ħaķ yolu yürġen bilen eşşek

¹⁵ Bu kelime Timurlar döneminden Hanlıklar dönemine kadar Farslar için kullanılırken örneğin Baburname ve Muhakemetü'l Lügateyn'de olduğu gibi, Beylikler döneminde Fergana Vadisi ve Taşkent'te yaşayan yerli halk için kullanılmıştır. Bu yerli halka Sart denilmesinin sebebi şehirlere çok eski dönemlerde yerleşip 92 Özbek boyundan hangi boya ait olduklarını bilmemeleridir.

- (29) körüp zahirde¹⁷ am şeyh u şüfi i'tikâd étme
kirip mescidge çıkmak birle toymas boğ¹⁸ yimekni sek

diger

- (30) bir seri-i 'azm eyle cāy-ı nāmüsülmāndur bu mülk
fitne-i evbāşı zulm u küfrü tuğyāndur bu mülk
- (31) bir kelime hürmetidin lik islām atı bar
mutlakā kirdār hayli kāfiristāndur bu mülk
- (32) devr-i 'ahd-ı tenḡ çeşm ü besar u yācüc vāz'
muhtelif mezheb güruh-ı Özbekistandur bu mülk.
- (33) naqd-ı cān bersenḡ tapılmas istesenḡ bir dāne 'ayş
miñnet ü endühden sorsanḡ ferāvāndur bu mülk
- (34) cāy-ı islām u Müsülmānlıḡ ferāḡıy isteme
pāytaht-ı kişver-i Subhānḡulı hāndur bu mülk

**muḡammes-i Türki der vilāyāt-ı Hocand der vāḡ'a-ı ber haḡḡ-ı tefn'id ve
Āḡbota biy ḡiḡāb kerde tahrir memud¹⁹**

5a

muḡammes-i Türki

- devr-i 'ömrümde belā bağlap ḡazā peyveste şaf
şābirem rāzı rüsum-ı peyrev-i ehl-i selef
(35) şākirem kāne' dem-i yoḡluḡ tekellüf berḡaraf
keldi 'iyd āb'ileyi ḡam cins-i ḡāzır naqd-ı kef
külbeyi iḡzānıma söz-i cigerdin buy-ı tef
- ruz-i evvel derd u ḡamdın hilḡat-ı āb u gilem
pāre pāre baḡrı *u* ḡandın yaratılḡan dilem
(36) rāh-ı selāb-ı hevādisḡa meḡāmem menzilem
heḡ yoḡ ḡayri puşeymānlıḡdın özge hāsilem
'ömrni ḡafletde étken māl ḡāretḡa telef

¹⁷ Hayıtmetov'un nüshasında "zahir" kelimesi yerine "suret" kelimesi kullanılmıştır.

¹⁸ Hayıtmetov'un nüshasında "boğ" kelimesi yerine "gönḡ" kelimesi kullanılmıştır.

¹⁹ Hayıtmetov'un aktardığına göre Turdî, bu muḡammes-i Hocend'de meydana gelen bir olay sonrasında hükümdar Akbota biy'e hitaben yazmıştır (Hayıtmetov 1971: 37).

(37) raḥne-yi divār-ı tendin ‘umr raḥşin sekretüp
tizrev bād-ı nefesdin gām-ı köz yumdum ötüp
garḳ oldum *dāmen-i* bī-hāsıl-ı sâhil tutup
ḳatre-i neysân-ı selâb-ı ser eşkimden yutup
eyledim ḳotı köngül baḫrında mænend-i sedef

(38) ni ayak ni başğa etdim serâpâ istedim
ḳaldım éki yolnu ortasında *hemrâ istedim*
bezm-i bir sergerm-i hâye huy yüz vâ istedim
ḫalka-i dâireyi ‘uşşâḳda câ istedim
aydılar²⁰ ḳaddingni ceng ét post-ı cismingni *def*

5b

(39) reşe reşe pây-ı istidlâldendür devrânım²¹
âh bite’sir u feryâd fiğânım şivenim
kesret-i za’f éter cism-i nâtevân pervizenim
un un oldı ustahân hiç yerge *yetişmes ünim*
tiğ-ı âhumdın leb-i ḫâhişgerim oldı eşef

(40) âh bu ḫasret esâs-ı köhne kâḫ-ı bī-sükün
vâdi-yi dârul ğurur u mesken-i mekr u füsün
hiç bilding ne életer kelip sendin burun
ḳoymağıl âmâde-yi taḅlağa şarf étgil bu kün
mâl u dünyâdur nesib-i vâris u yekim telef

(41) serferâz-ı ‘âlemi zerrin kemer Aḳbote biy
nâdir-ı ‘aşr-ı zamân vâlâ güher Aḳbote biy
cedd ü âbâdin nişân-ı mu’teber Aḳbote biy
menbe-i cüd u sehâ nekü siyer Aḳbote biy
şunf-ı ihsân münsifi’sen *Turdu* miskin ü şenef

Der ‘aşr-ı Subhan Kulu Hân ve bid’athâyı hân ve ğulâmân ve umarâyı hân-ı mezkur ve zâlimân ve inâḳ büdeni Baylak Kuşbegi, muhammes-i Türkiy der hecv-i ânhâ tahrir namud-ı Turdu²²

(42) cây-ı âşâyış émes hiç kime bu köhne ravâḳ
yağdurur başımıza seng-i cefâ gerd-i firâḳ
yokalıp resm-i vefâ boldı heme baş ayak
mülkdin ‘adl u kerem kitti kelip²³ kin u nifâḳ
yaḫşılık ḳılma ḫama’ zulm ile doldı âfâḳ

²⁰ Hayitmetov’da “aydılar” kelimesinin yerine “dediler” kelimesi kullanılmıştır.

²¹ Hayitmetov “devrânım” kelimesini “damenim” şeklinde aktarmıştır.

²² Bu şiirde şair, Subhan Kulu Han dönemindeki adetlerden, bozulan düzenden adaletsizlikten ve zalimliklerden bahsetmiştir. Han’ın can yoldaşı Baylak Kuşbegi’nin gelmesi ve yönetimde hüküm sahibi olması üzerine Turdu onları hicvetmek için bir muhammes yazmıştır. Şiirde hiç korkmadan, çekinmeden sert bir dille hem Han’ı hem de beylerini eleştirmiştir. O, halkın düştüğü duruma tercüman olmuştur. Sultanlığın geçici olduğunu kalıcı olanın, esas olanın töre olduğuna vurgu yapmıştır.

²³ Hayitmetov bu kelimeyi “kalıp” şeklinde aktarmıştır.

6a

(43) fitneyü şor heme rub' ile meskun dutdı
 hublar mesnedini sifle bile dün dutdı
 teh beteh könglimi bu fikr bile hun dutdı
 cây-ı şahbâzları qarğa vü kuzğun dutdı
 hemnişin olğalı şunkâr ile dâ'im yepalağ

(44) şâh hembezm olup hâceserâlar bile yâr
 hükm ber 'aks sürüp boldı hatunlar serdâr
 hâr oldı 'ulemâ vü fuželâ şeyh u kibar
 körünğiz yurt işi taptı ne yerlerge qarâr
 han cılavı éki bedregge tegip oldı inâğ

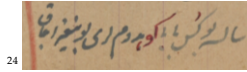
(45) ehtiyârın birining kolğa kollar alğay
 her biri 'ayş ile kânunı tena'um çalğay
 mülkninğ nekü bed-i maslahatını kalğay
 âdemizâdeleri kâdrini kaydın bilğey
 biri nâkes birisi yetimi idris tokmâğ

(46) fuqarâ başına yetti bu kalın şüm kullar
 hemdemi şâh olup ehl-i tahakküm kullar
 kanı bir ér ki çıqıp eylese ma'düm kullar
 atların levh-i kelâmrevdin édip güm kullar
 salsa bu kes ... köhdemleri boynığa acâğ²⁴

6b

(47) şâhlığ oldur anı hükm ü sözi bir kerek
 'adl yayını kurup râst nişângir kerek
 râstrev dini dürüst peşesi tedbir kerek
 ne muhannes şıfatı şureti tağyir kerek
 şuret-i merd u hatun dek yesetip qaş u kabâğ

(48) ne 'adâlet bolur ol şâhda olğay lâl-i zây
 hemdemi hatun u kenğeş begisi hâcesarây
 merdliğ yoqtur anğa kim karasang ser tâ pây
 şâhnınğ hizmetini bersüz kalğan²⁵ étip sekkiz ay
 Taşkend mülkide ilgâr yâtip zâr u qaşâğ

24

Hayitmetov bu beyti şu şekilde aktarmıştır: "salsa bu pestkeş u kohdamları boynığa acak".

²⁵ Mısra "… hizmetini" kelimesinden sonra kırmızı kalemle derkenarda eklemesi yapılmıştır. Hayitmetov'da bu mısra "şahnınğ hizmeti etip turadur sekkiz ay" şeklinde aktarılmıştır.

(49) hükmidür cümle libâsı u işidür 'emeli
sözidür bâteh u fermâni nişân-ı ca'li
mümsik u sifle vü dündür ki bî-ğâyet qabeli
anğa oğşar ki qalan burunğularni meseli
yağ işqardan alur u qara suvdın kaymaq

(50) bid'at u zulm anı hilkat u aşl-ı zâti
yurtnu bozdı hevâle bile teklifâti
aldı bu resm-i berât ile taşarrufâti
var mundın şeref-i mürde şoy u isqâti
töre oğlı içinde yok munı dek istihkâk

7a

(51) qanı bir hüsrev-i 'âdil ki anğa dâd étsem
sorsa ahvâlimi ki gam hürmenini bâd étsem
dâm-ı mihnetgededen könglimi âzâd étsem
kim bozulğan dil-i virâneni âbâd étsem
eyleşem bos-ı edeb şâh koyup qayda ayak

(52) şâh 'Abdülazize boldı cehânbânlig hatm
'ahd-i şâhanşah-ı fırsat-ı haqanlig hatm
şarç-ı inşâf u kerem pişeliğ ü hanlig hatm
resm-i dâd u revişâyini Müsülmânlig hatm
yahşı at etti 'ilm-i 'arşa-ı devr-i âfâk²⁶

(53) umerâlig çü sarây ehl-i Muhammedyâre
ki tamâm oldı oşal merd ü nek ü kirdâre
tegdi ornı anı dormân *fecc-i âzar bâre*²⁷
keldi *nâmerd*²⁸ yükinip dört heme rüy-ı kâre
şittehor keydi yerge vü anğa heyf pıçaq

(54) ey yüzi qara közi kör qulağı ker bikler
bilinğiz bu sözümü pend serâser bikler
eylenğiz peyreve şer'i-yi peyamber bikler
sizge derkâr bu yurt ey gele zenğer bikler
bu qadım naql étür: él rebâf u töre qonaq

7b

(55) yedinğiz barçanğiz it dek fuqarâni étini
ğaşb ile mâlın alıp qoymadınğizlar bitini
qamçılar dağı salıp boynı qanatıp betini
yardınğiz zehresini kötidin alıp otını²⁹
bolmadı kim bu re'iyet başıdın hiç tayaq

²⁶ Bu mısra Hayıtmotov'da "yahşı at etti elem ersei devri afak" şeklinde aktarılmıştır.

²⁷ Koyu renkle ve italik yazılan bu kısım nüshada boş bırakıldığı için Hayıtmotov'dan tamamlanmıştır.

²⁸ Koyu renkle ve italik yazılan bu kısım nüshada boş bırakıldığı için Hayıtmotov'dan tamamlanmıştır.

²⁹ Bu mısra Hayıtmotov'da "yardınğiz zehresini (iç)idin alıp otını" şeklinde aktarılmıştır.

(56) kör pervānecidür kör segiyü kancık ru
dād̄hoh-ı döle mağzābe-i bir meşk u sebu
sāyirannās sipāhisi olup kırçanġu
tinmey it dek yürüler derbeder u kuy be ku
açlıġdın **kıdırıp heftede gāh-ı**³⁰ kumalak

(57) bikler oldı harāmzādeleri nāşāfi
bī-mehāşıl gele nāmerd kalın nedāfi
yegāni haqq-ı yetim medreseler evkāfi
bularınġ aldıda bar rāfizining inşāfi
bu elemdin keteyin baş alıp mülk-i ırāk

(58) bu şāh-ı aşırda köp sifle u benġiler bik
Türk ü aymak u Arap ġalça vu tākçılar bik
hāyemāl keydi-yü kullukçı-yu sözçiler bik
bik ü bikzāde kalıp ilķçı koyçılar bik
dutdı topar heme ketti eşikdin tob-ı çāk

8a

(59) aldılar hastalar emvālini zulm ile bī-ġadr
şuħre tapdı heme bedaşler çün māh-ı bedr
bedġüher-i aşı re'iyātlar olup hāce-i şadr
bu şāh-ı aşırda köp nākes ü dün tapdı qadr
ruy-ı kār keldi kalın benġi-yü kılçı kıltāk

(60) Haqdın oldur talebim olsa sanġa yār Raħim
ēki 'ālemde nebi şefi' u ġamħār Raħim
olsa tā devr-i medār-ı bu cihān bar Raħim
eyleġey seni Ĥüdā barçaġa serdār Raħim
bik ü bikzādesen ü yurtġa toşkan bir tāk

(61) bir sendin öz Haq yolġa yürġeyisen³¹
'ahdınġa rāşıl olup bir sözünġe turġaysen
bu zamānda barınunġ bir köz ile körġeyisen
turdını hālını sen luţf ile sorgaysen
qādrdan mir-i pisendide kerim'ül aħlāk

(62) ġan eşikinde kişi kalmadı bir şāhib-i fen
bar bir neçe sokım keydi meħz-i gerden
kilmes kollarından iş heme āşħor ġarzen
üde bir er ġuşıke erdi kanınġa sen
bu zamān āħiride düşmene olġan toġanak

³⁰ Koyu renkle ve italik yazılan bu kısım nüshada boş bırakıldığı için Hayıtmotov'dan tamamlanmıştır.

³¹ Bu mısra Hayıtmotov'da "bir ümid sendin öz hak yolġa yürġeyisen" şeklinde aktarılmıştır.

8b

(63) Özbekni gul-ı sersebad-ı bezkād isen
heme ihsānıñğa dur āzād isen
ehl-i muhtācları dergāh-ı icād isen
ülme köp süst oşal erbāk-ı evlād isen
bar kimni hedi urğay sening aldında niṭāk

(64) yetmedim hiç yere bu kāfiye peymānlıgdın
dād bu dād ğariblıĝ ğam-ı tenhālıgdın
körmedim menfaati bī-hüde sevdalıgdın
yoğ iki māyedin özge mangā dünyalıgdın
kaş ol ğarzenler salsa kuruğ sözge kulak

(65) ğudperestler salıp egnide kaba zerkeşni
salınıp va´de bile keynide bir ´eş ´eşni
kah yükürtüp bu kuruğ de´vide ming meş meşni
pāreni kaysıĝa tapay bu kalın ki keşni
yetmes heç biriĝe üleşsem peşm-i kōtāk

(66) āsiyā nāvesi dek rāst édip boĝzınıñĝ
toldurup eşref-i ğatunı ki derziniñĝ
tapmadım buķalemun keydileri tarzınıñĝ
ejdehā dek pāreĝa turmuş açıp aĝzınıñĝ
yurtdın yoğ ğaberi barçasınıñ fikri temāk

9a

(67) barçası pāra vü rişveĝa olup bed āmuz
ğalk kılıĝa ṭama´ birle tikip dāim kōz
yoğ mürebbi mangā ğan eşikide bir dil söz
sözlemes mening üçün yüzi qaralar bir söz
tıķayın her biriniñĝ aĝzıĝa bir bir yumalak

(68) ez zebān-ı ğan:
şükr kim dārulemān menzilim u ma´vāyim
´ālem-i sil eger dutsa belenddür cāyım
devlet-i ğāce dilāverdür meni hem pāyım
´ālem-i sel eger dutsa belenddür cāyım
erk için meĝkem édip eyledim özümge yatağ

(69) könĝe³² baķmay kılurlar törelik eylep ğaka
bar divān biki-yi elkōten atalığ böke
çıķsa ger düşmeni pürzür egürürler çeke
bular ümidiĝe āĝir ötürürler tikke
ķuyaşĝunnu kōterip yurtĝa ürerler şeterāk

³² Hayıtmotov´da “sonĝa” kelimesi yerine “halge” kelimesi bulunmaktadır.

(70) mekr u telbis bile zühd ü şafâ peş tutup
mergdin bî-ḥaber u neş´ u nemâ peş tutup
zern-i cem´ eylemege hırş u hevâ peş tutup
hak işi étip kâr-ı riyâ peş tutup³³
cây oldur ki heme ´âlem-i algay Kalmak

9b

(71) kılma bî-hüde hevâ vü hevesi çin u çend
kurb-ı ḥaknı tilesenḡ öz bu cehândın peyvend
fakr köyinde gedâ nânıḡa olḡıl ḥursend
özünḡe songraḡı ferzendinge bergil pend
yeme zinhâr bu boḡ örsenḡ oraḡ ile başaḡ

(72) ger Süleymân şıfat ´âlemni alıp zer u zemin
kitḡünḡ ´âkibetü´l emr salıp zer u zemin
dir każâ künde kulaḡınḡa bî-âvâz-ı hezin
sen zih-i ḡâfil u râḡat taleb u merg kemîn
´ömrdür köteh u efsus u lâ-maḡlab uzaḡ

(73) fuḡarâ boldı bu şâḡ ´aşrıda köp zâr u neḡif
zulmdın boldı ra´iyât éli kim ḡâr u za´if
sâl-ı tarihni étdim çü ḡiredin teklif
didi din başdın ayaḡdın tüşüp İslâm za´if
devr-i Subhanḡulı câbir umerâsi yepelaḡ

(74) hiç bu miḡnetkededen ´ayş soraḡı tileme
iç baḡır ḡanı tilip bâde ayaḡı tileme
bes ki bu tiyre derünlerde çeraḡı tileme
éki kün fırsat-ı dünyâda ferâḡı tileme
cây-ı âsâyiş emes hiç kime bu köhne revâḡ

10a

(75) dünyayı ´uḡbâ seninḡ könglünḡde dâim cilvegar
birge vuşlat istesenḡ ḡıl ékidin ḡaḡ´ı naḡar

(76) bir dil olsa ékige bermek ḡaḡikat şirkdür
birden olsa cümle paydâ birge ḡıl ´ömrünḡ basar

(77) mâl u dünyânı yıḡıp bir laşe tenḡe zulm édip
yük aḡır eşek yaḡır menzil uzaḡ u yol çatar

³³ Hayıtmotov bu mısrayı "hak işini pest etip karı riya peş tutup" şeklinde aktarmıştır.

Tâ'hir-i asb u in'âm-ı Halim Bi Atalık³⁴

- (78) aya miri beli nâ'mı kirâm-ı at in'âmı
yüzini körmeke hasretde boldum eşitip nâmı
- (79) ne yalguz at édi ümid yüz in'âm u ihsândın
ki nâbuda hayâl-i şehdğa şirin edip kâmı
- (80) ne gerdığa yetişdim ne bakıp kördüm kırasını
semend-i 'ömrden bād-ı nefesden tez éken gâmı
- (81) bile alman bu düldül raşş-ı Rüstem yâ perizâdı
ki âdem oğlığa râm olmağan ne yerde ârâmı

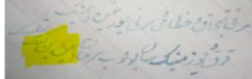
10b

- (82) şerâfet 'adl u ihsân bâ-vücut-ı kesret-i küfri
kalıp Nüşirevân Hâtemni 'âlemde nek u nâmı
- (83) hazâra kal'asinde cem'i has u 'âm arasında
zebân-ı pür durar barıngdın eşitdim bu peygâmi
- (84) uşal târihten on ay ötüp yılğa kadem koydı
ki ni âğâzını bildim yakın ma'lum encâmı
- (85) meni âzâde başımını giriftâr-ı tama' kıldıng
bidâyet bermes olsang nige berding va'de hâmi
- (86) neçe yeldim yügürdüm bolmadı hâşiy-i ma'lum
kuruğ âvâze-yi in'âmı mağz u atı bednâmi

diğer

- (87) tar köngüllük bikler men men dimenğ kinğlik kılung
toqsan éki boyı Özbek yurtıdur tenğlik kılung
- (88) birni Kıpçaq u Hıtay u birni yüz neymen dimenğ
Kırk u Yüz Ming şan bolup bir han ...dinlik kılung³⁵
- (89) bir yaqadın baş çıkarıp barça bir tonğa kirip
bir öngürlük bir tirizilik bir yaqa enğlik kılung

³⁴ Halim Bi Atalık, Turdı'ya bir at vermek için söz verir ama maalesef sözünü tutmaz. Bunun üzerine Turdı ona bir hiciv yazar (Hayitmetov: 8).

³⁵ Bu mısrayı Hayitmetov "kırk u yüz ming şan bolup bir han ayinlik kılung" şeklinde aktarmıştır. Kırk, Yüz ve Ming, Özbek boylarından üç boyun ismidir.

11a

- (90) kim koyupdur 'uhde-i öz mülkünğizdin çıkmayın
éki üç dört de'avisin étmekni kôtehlik kılnğ
- (91) merdler meydân çekip rengin köterip zağmlar
sizge yok ol cevhere yüzge upâ...³⁶

muhammes-i ğazel-i Sa'dî³⁷

- (92) bergi her tâze güle şahidi maddi nazarend
vereki şafha-yı menzur zi ehl-i beşerend
huşkleb dâğ ve dil teşne bi hun-ı cigerend
nest ân hâle ki der bâdiyehâ cilvegerend
küşteğânend ki ez hâk ber âverde serend
- (93) cür'e-yi zâikatül-mevt çeşide beferâğ
câmi mey dâde zi kef kâse-i sergeşte ayâğ
leb ü dendân şüde puside u pejmürde dimâğ
heme hunun kefenânend dil ez hasret-i dâğ
yekî ez âteş-i hud cöş zenân çün şererend
- (94) gerçi dü rûze cehân perde-i gül mestürend
ki be yek âh-ı nesimi seher ez hüd dürend
nimrûze tarab ü 'eyş-i zamân mesrûrend
nevcevanân-ı çemen mest-i mey-i mağrûrend
heyf sed heyfki kez câm-ı ecel bîhaberend
- (95) nest gül serzede dâmân-ı biyâbânharâ
biğüzârânde ser-i bâ efseri devrânharâ
râyigân dâde be dünyânı deni cânharâ
tâ be dâmenzede çâkend giribânharâ
turfe mestân-ı ciger soğte-i bişemerend
- (96) tü çi dâni reviş-i girye-yi mestâne velik
çeşm ber hâb-ı gerân güş berefsâne velik
reh nepöyde ferâğiy soy-ı meyhâne velik
mest-i yek bağ büved bülbül ü pervâne velik
sa'diye soğtağân diger u hâmân digerend

³⁶ Hayıtmotov'da bu mısra "... ênğlik kılnğ" şeklinde devam etmektedir.

³⁷ Bu şiirin başlığı Hayıtmotov'da "ğazel-i hazret-i şeyh Sa'diye Turdî muhammes kerde..". şeklindedir. Turdî, bu muhammesi Sa'dî'nin şiirine yazmıştır.

der mezemmet-i sipāhigari...³⁸

- (97) 'ömri ser telef beğaflet der varṭa-yı sipāhi
moy-ı sefid kerdem ümid-i luṭf-ı şāhi
- (98) çiz-i bekef nayāmed hāşıl zi naḳd-i dünyā
ez siym eşk-i ḥasret ez zer çü reng-i kāhi
- (99) ez ḥār ḥāri maṭlab ṭül-i emel zi menşab
fıkr-i meḥāl u bāṭıl der şām u şubḥ gāhi
- (100) şermende zind u kirdār şüd din u dil der āzār
inkār der evāmir ma'ruf der menāhi

12a

- (101) güftem şevem zi ḥāşān gerdem beri zi 'āmān
eftādeem nadānam ez çāh tā be çāhi
- (102) şud 'ömrhā serāpā geştem beri zi 'āmān
mi'rāc ez sipāhi maḥşuş-ı *pādşāh*³⁹

diger

- (103) Türkāne ḥirām eyledi ol şuḥ-ı dilārā
dil mülkini bir güşe-i çeşm eyledi yağma
- (104) tofrağda cān bitse revādur ne 'acep gül
çoḥ serv-i sihi étdi nihān közleri şehlā
- (105) her ka'ide ğam-ı dost dil-i pāreni ister
tā şubḥ yaḳā yırtmadı mehr olmadı peydā

diger

- (106) küyer til şemme-yi ger hāletimden eylesem taḳrir
giriban çāḳ olur étse ḳalem derd-i dilim taḥrir
- (107) şeb-i hicrānımnı pāyānu ṭay olmaz ṭāyir-i gerdun
mah u ḥuşid olup éki ḳanaṭı éylese şebgir
- (108) ṭulu'-ı şubḥdın nevmid miḅ tünler yaḳa yırtıp
sevād-ı şām-ı ğamdın sayar⁴⁰ baḥtım ḥāme-yi taḳdir

³⁸ Askerliğı yerme üzerine...

³⁹ Koyu renkle ve italik yazılan bu kelime 1961/I nolu nüshada bulunmamaktadır. Bu kelime Hayitmetov'dan alınmıştır.

⁴⁰ Hayitmetov'da "sayar" kelimesi yerine "yazdı" kelimesi geçmektedir.

12b

- (109) başıma bir küñ-ı ğam bir at kâh u yemiden
bir köñgöl yüz pâre yokluğ za'f-ı vehm u bimiden
- (110) ğad büküp boynum eĝip tegdi ayağlarğa başım
ehl-i dünyâ pâybosı ğizmet u ta'zimiden
- (111) dil kebâbım ğan şarâbım eşk-i ğasret nükl-i bezm
yetdi ğassâm-ı ezelnî ğidmet-i ten'imiden

diğer

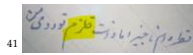
- (112) tena'umnıñ nedâmetsiz temâşânıñ *tasarrufsız*
cihân istep yürürde körmedim bir ten taassufsız
- (113) ğaĝıĝatıngedür cüz ü küll her zerre bir ğurşid
ĝüherni bilme ğâl-i ğatredin her çeĝni Yusufsız
- (114) tefekkür vartasında maĝv olup kirdim cihân sarı
ĝarifi tapmadım 'âlemde yokluğdın tekellüfsiz

diğer

- (115) ğatrem nâciz ammâ zât-ı ...⁴¹ Turdı-men
kiltüren emvâcğa baĝr-ı talağım Turdı-men
- (116) Ğırğ Yüz Minğ aĝrabâlar étdiler mendin nüfür
ni belâ baĝt-ı ğaravu tala'-ı şum Turdu-men
- (117) rişte dek minğ *bâr rûze*⁴² çeşm-i suzandan öter
bâvücüd-ı 'itibâr-ı çeşm-i merdüm Turdı-men

SONUÇ

Turdî'nın şiirlerinden günümüze kadar ulaşan bu az sayıdaki şiirin dönemle ilgili verdiği bilgiler açısından önemi ortadadır. Turdî, döneminin hanlarını, yönetecilerini çekinmeden eleştirmiştir ve nasıl olmaları gerektiğini hatırlatmıştır. Onun yaptığı kuru bir siyasetten ötedir. O, yönetime karşı muhalefetle bir olmamıştır. Kendine ait fikirleri vardır ve bu fikirleri savunmaktadır. Şiirlerinde halkın içinde bulunduğu

⁴¹ Hayıtmotov bu kelimeyi "kulaum" şeklinde okumuştur.

⁴² Koyu renkle ve italik yazılan kısım 1961/1 nolu nüshada boş bırakıldığı için bu kısım Hayıtmotov'dan tamamlanmıştır.

duruma tercüman olmuştur. Ayrılık çıkararak, kendi saltanatının derdine düşen, hırsından gözü kör olup halkı görmeyen beyleri bir olmaya, adil olmaya davet eder. “Dar gönüllü beyler, ben ben demeyin, geniş olun; doksan iki’nin (doksan iki Özbek boyunun) tamamı Özbek yurdu” der. “Kendi mülkünüzde iki, üç, dördün davasını etmeyi bırakın”, “Kıpçak, Hitay, Yüz ve Nayman diye ayırmayın; Kırk, Yüz, Bin (Özbek boylarının isimleri) sadece birer sayıdır.” der.

Subhan Kulu Han’ın dönemini çok ağır ve sert bir dille eleştirmiştir. “Bu mülk Müslüman olmayanların mülküdür, burada İslam’ın sadece adı var, burası mülk sözünden uzak, aç gözlü, başsız, Yecüc Mecüclerin yurdu Özbekistan’dır.” der. “Burada İslamı, Müslümanlığı arama çünkü burası Subhan Kulu Han’ın ülkesidir” der. Turdî’nin, Subhan Kulu Han’a yazdığı 145 mısradan oluşan hicviye ise halkın, sarayın ve ülkenin içinde bulunduğu durum hakkında bilgi verir. Ülkede sevgi, saygı yok olmuş; ayak ve baş bir olmuştur. Han ve onun “köpek oğlu köpek” yordakçı emirleri halka zulm etmektedir. “Fukaranın etini yediniz; malını gasp edip bitini bile bırakmadınız” der. Sarayda hanın yanındaki ulemayı da eleştirir. “Mayası bozuk kişiler başa hoca olunca bütün kötüler, cimri ve alçaklar meşhur oldu, Hanın eşiğinde ilim sahibi kimse kalmadı; elinden iş gelmeyen bir kaç besleme kaldı” der.

Tüm bunlara rağmen Turdî yine de Han’ı Hak yoluna davet eder. Herkese aynı gözle bakması, bir görmesi gerektiğini hatırlatır. Han’ın yularını ele geçiren iki soysuz dediği Tokmak İdris ve akıl hocası, can yoldaşı Baylak’ı eleştirir. Baylak için “ona baştan ayağa kadar baksan mertlik bulamazsın” der. Baylak, Taşkent’ten perişan, yurtsuz askerleri getirip Han’ın hizmetini gördürür. Burada akla Turdî’nin “Askerliği yerme üzerine...” yazdığı Farsça şiiri akla gelir. Turdî bu şiirinin başında:

“Askerlik girdabında ömrümü gaflet ile harcadım

Padişahın ihsan ümidi ile saç sakalımı ağarttım

Dünyadaki zenginliklerden hiç biri elime geçmedi

Gümüşi yerine hasret yaşları, altın yerine gri rütbe aldım”, der.

Turdî’nin şiirlerinde, bir âlim olarak, âlim kimliğine ilgi görmediği için Han’a karşı bir sitem de görürüz. “Halimi soran sultan nerede? Halimi hatırımsa sorsa bütün gam ve kederlerimi yele verip salıvereceğim” der. Beyleri, Peygamber şeriatinde yürümeye davet eder ve onları uyarır: “bu kadim naklî erür: él rebâṭ u töre ḳonâḳ” (il gider töre kalır). Subhan Kulu Han tahta çıktıktan bir süre sonra saraydan ayrılan ve nereye gittiği bilinmeyen Turdî, aslında bunu şiirinde dile getirmiş:

“ḳılma bihüde hevâ vü hevesi çin u çend

kurb-ı ḳaḳnı tilesenḡ öz bu cehândın peyvend

faḳr köyinde gedâ nânıḡa olḡıl ḳursend

özünge songragı ferzendinge bergil pend
yeme zinhâr bu boğ örsenġ orāk ile başāk”

Burada “orak ile başak biçsen, bu pisliktir sakın yeme” diye uyarması “fakirlik köyünde dilenci ekmeğine razı ol” demesi onun Han’dan ümidini kestğini gösterir.

17-19. yüzyıllarda hanlık saraylarında teşekkül eden edebî muhitlerdeki bu tip eserler şüphesiz ki edebî ve filolojik değerlerinin yanında dönemle ilgili sosyal, kültürel, dinî ve tarihî bilgiler de vermektedir. Hanlıklar döneminde saray içerisinde bizzat hanların himayelerinde eserler veren bu sanatçılar, tarihçiler ve şairler, o dönemi kendi bakış açılarından görme fırsatı tanırırlar. Hanların himayelerinde olmaları onların ne kadar objektif olabileceklerinin sorgulamamıza neden olmasına rağmen bu eserler dönemle ilgili verdikleri bilgiler açısından kıymetlidir.

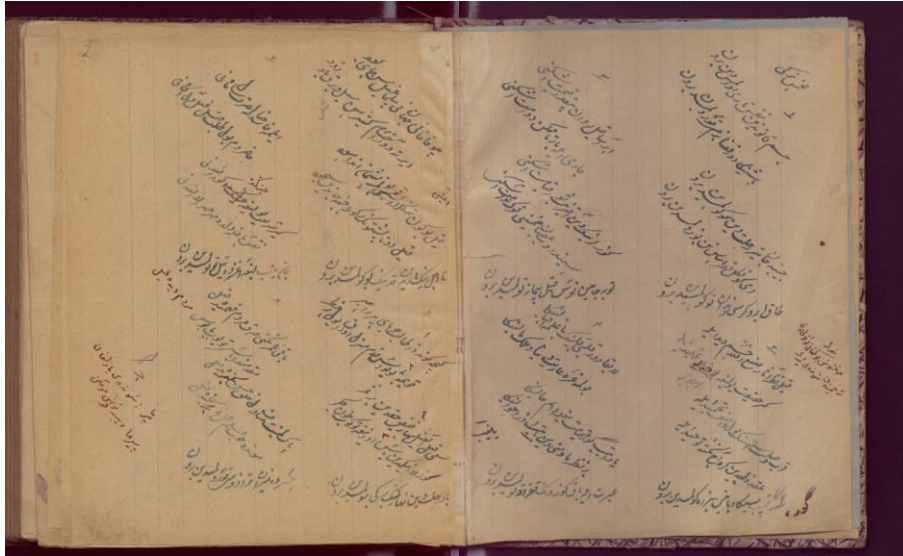
KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV, V., ABDUGAFUROV, A., ZAHİDOV, V. vd. (1978). *Özbek Edebiyatı Tarihi*. (C. 3) Taşkent: Özbekistan SSR “FAN” Neşriyatı.
- ECKMANN, J. (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GOLDEN, P. B. (2020). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- HATUNOĞLU, N. (2016). *Türkistan’da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- HAYITMETOV, A. H. (1971). *Turdî, Şiirler*. Taşkent: Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- KAHHAR, Tahir vd. (25.03.2022). “Turdî”. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Özbek Yazılı Edebiyatı*, C. 15, 16, 17, Kültür ve Turizm Bakanlığı, E-Kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/12061,turdipdf.pdf?0>
- JUMAHO’CA, N., ADIZOVA, I. (2020). *O’zbek Adabiyoti Tarihi (XVI-XIX. Asr)*. Taşkent: Innovatsiya-Ziyo.
- OMOROV, T. (2012). “Türkistan’daki Özbek Hanlığı’nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”. *TUBAV Bilim Dergisi*, 5/ 2: 7-18.
- ÖZKAN, M. (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- RASONYÍ, L. (1996). *Tarihte Türklük*. Ankara: TKAE Yayınları.
- TEKİN, F. (2016). *Çağatay Edebiyatının İki Büyük Siması Mûnis ve Âgehî*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- ÜŞENMEZ, Emek (2013). *Yeni Özbek Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAKUBOV, H. (1951). “Turdî”. *Biblioteka Klassikov Uzbekskey Literaturi*, Taşkent: İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR.

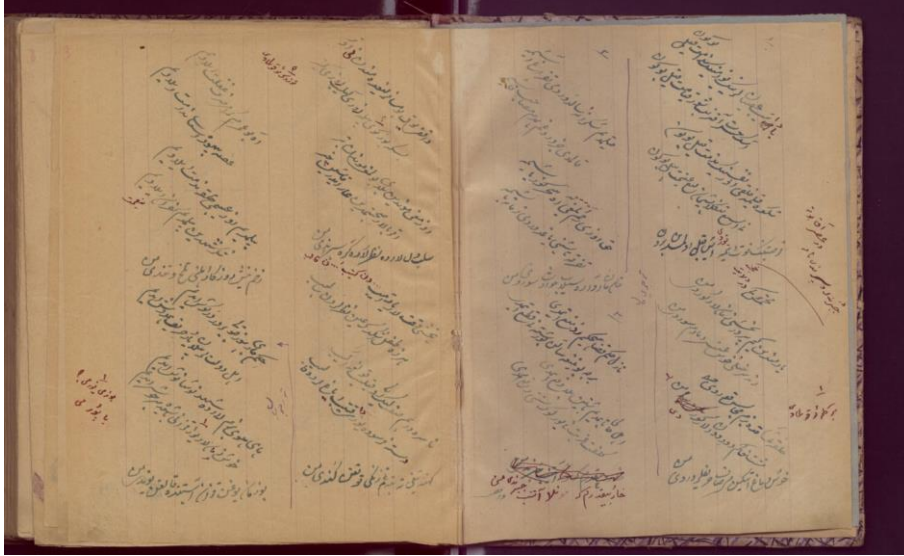
ÇEVİRİ YAZI									
ء	'	ص	ş	چ	Ç, ç	س	S, s	و	v, o, ö, u, ü, ö, ū
ا	A, a; e	ض	ž	ح	H, h	ش	Ş, ş	ه	H, h, e
آ	Ā, ā; A, a	ط	ṭ	خ	H, h	ك	K, k	ى	y, ı, i, ī
ب	B, b	ظ	z	د	D, d	گ	G, g		
پ	P, p	ع	'	ذ	Z, z	نگ	ng		
ت	T, t	غ	Ĝ, ĝ	ر	R, r	ل	L, l		
ث	S, s	ف	F, f	ز	Z, z	م	M, m		
ج	C, c	ق	K, k	ژ	J, j	ن	N, n		

TIPKIBASIM

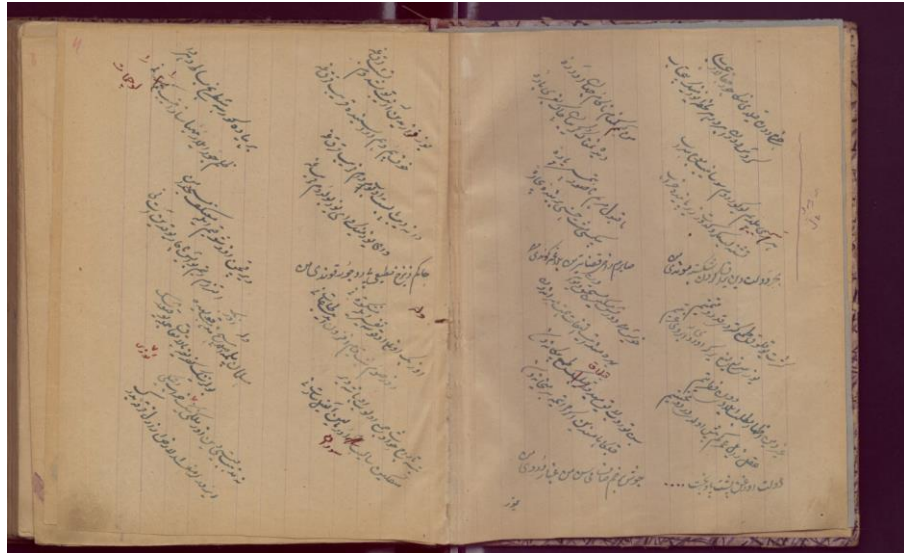
1b-2a

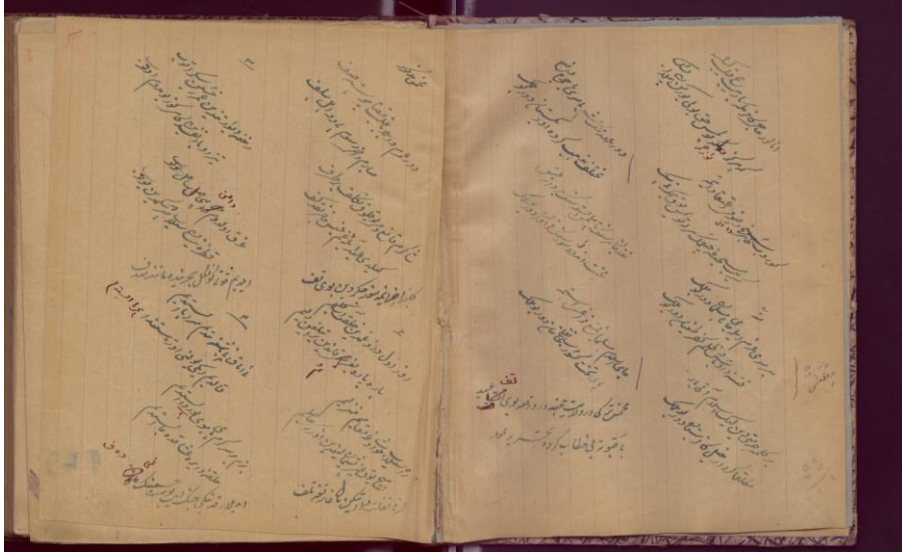
2b- 3a

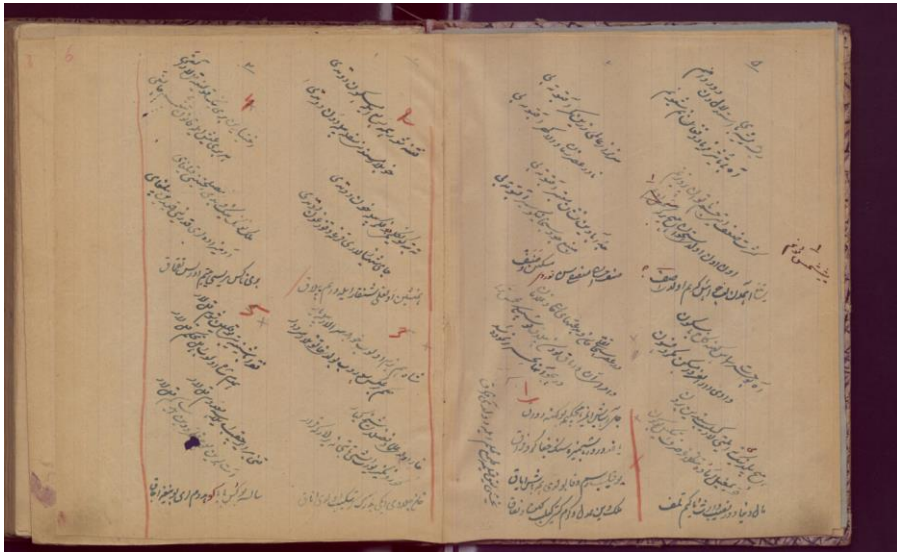
3b- 4a

4b- 5a

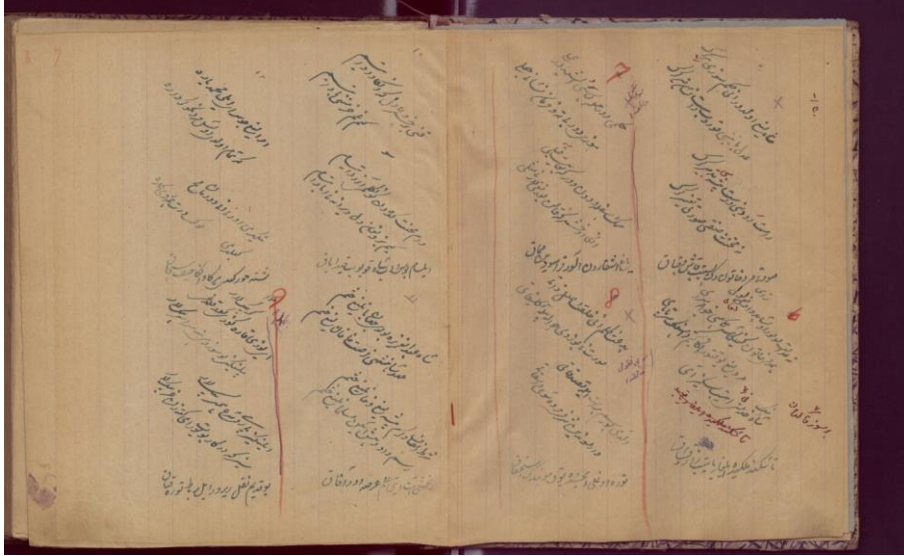

5b- 6a

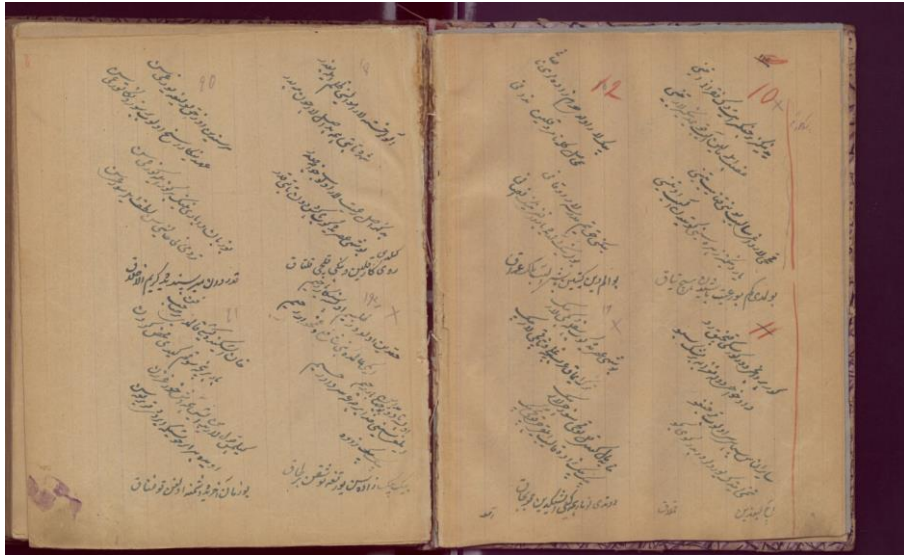

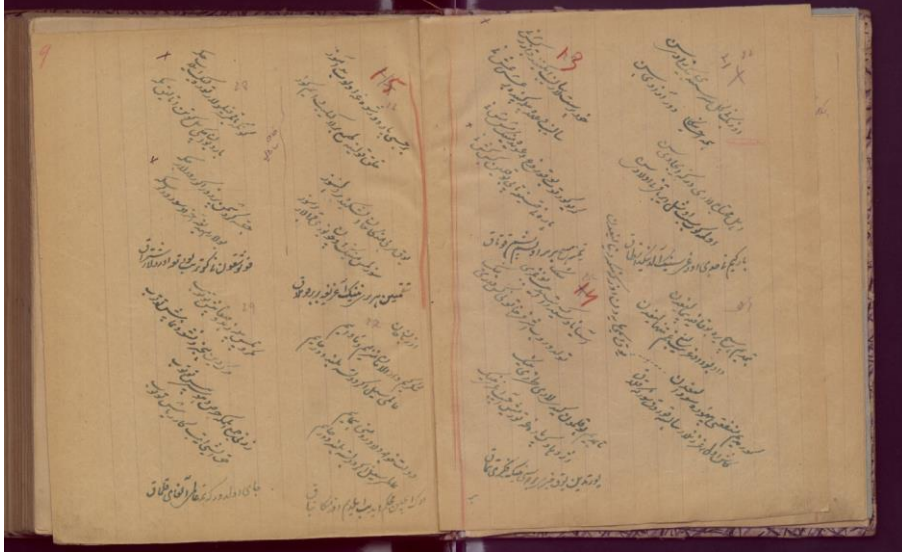
6b- 7a

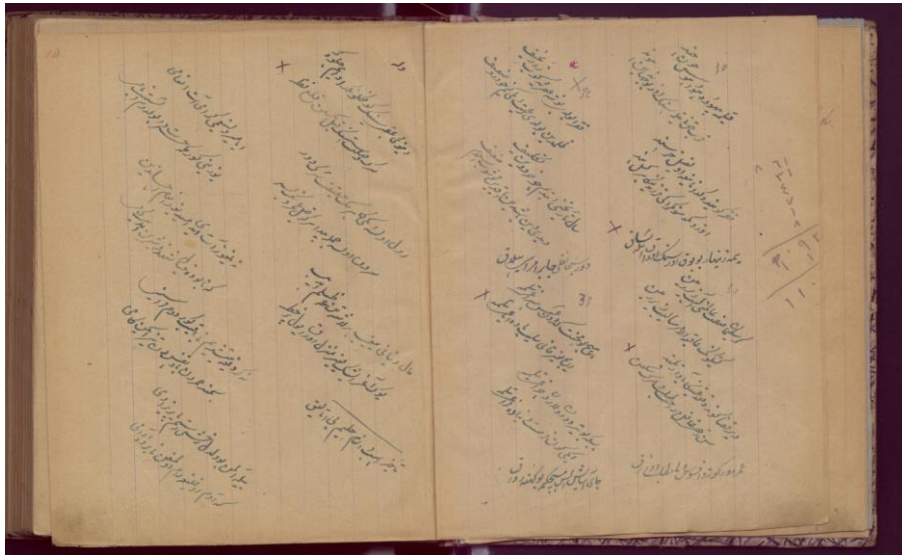
7b- 8a

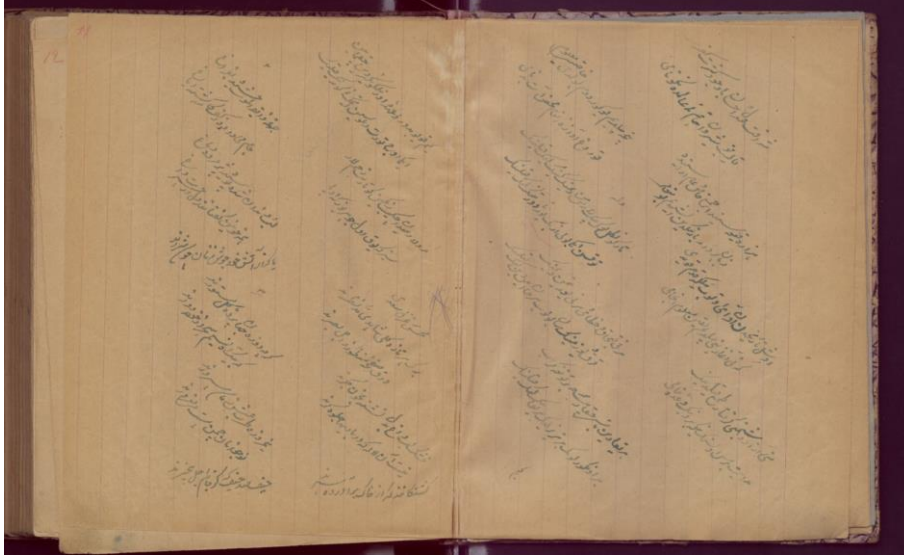
8b- 9a

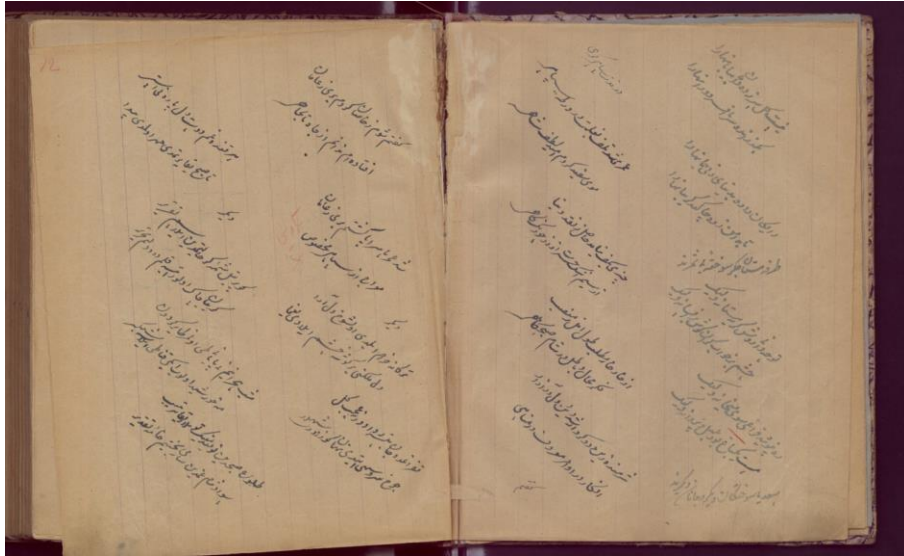
9b- 10a

10b- 11a

11b- 12a

12b

